

Давор Лазаревић*, Гимназија Пирот
Davor Lazarević, Pirot Gymnasium

Хапшење и процесуирање партизанских сарадника из Пирота, Нишора и Градашнице 1944. године

Arrest and prosecution of partisan associates from Pirot, Nišor village and Gradašnica in 1944.

Сажетак: Рад који је њед вама њримарно њредсѡавља њрилоѡ њроучавању исѡорије Друѡѡ свеѡскоѡ раѡа из њерсѡекѡиве коју нуди, до сада само делимично коришћена, ѡрађа Централноѡ државноѡ архива у Софији. На основу комѡлеѡно сачуваноѡ њредмеѡа о хайшењу и њроцесуирању ѡрује сарадника ѡарѡизана из Пироѡа и Нишора у даљем ѡексѡу ће биѡи њредсѡављена занемарена димензија раѡа на локалу формирана на основу ауѡенѡичних сведочења оѡѡужених у ѡсѡуѡу али и у односу на држање буѡарске окуѡационе власѡи које је у великој мери одређивало конѡексѡ дешавања. Сем моѡћности да се раѡна реалности саѡледа из уѡла окуѡаѡора и оѡѡужених, урађено исѡраживање даје ѡросѡора и за изоѡѡиравање слике о судбини обичноѡ човека, често неснађеноѡ, на веѡромеѡини раѡноѡ вихора. Поред ѡѡа, ѡменуѡа ѡрађа оѡкрива и неке нове, до сада неѡзнаѡе, деѡаље о звучним именима ѡарѡизанскоѡ ѡокреѡа у ѡироѡском крају, који моѡу биѡи занимљива доѡуна ѡосѡѡећим биоѡрафијама.

Кључне речи: Пироѡ, Друѡи свеѡски раѡ, буѡарска окуѡација, ѡокреѡи оѡѡора, човек у раѡу

Abstract: This work is primarily a contribution to the study of the Second World War history from the perspective given in the material of the Central State Archives in Sofia which have been only partially used so far. Based on the completely preserved case of the arrest and prosecution of a group of

* davorlazarevic82@gmail.com

partisan associates from Pirot and Nisor village, the neglected dimensions of the war on the local level will be presented according to authentic testimonies of the accused in the proceedings but also in relation to the attitude of Bulgarian occupation authorities which determined the context of events to a great extent. Apart from the possibility to look at the reality of war from the point of view of the occupiers and the accused, the research made also provides space for getting a better insight into the fate of an ordinary man, often unsettled in the whirlwind of war. In addition, the mentioned material reveals some new and unknown details about significant names of the partisan movement in the area of Pirot, which could be interesting additional information to the existing biographies.

Keywords: *Pirot, the Second World War, Bulgarian occupation, resistance movements, man at war*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Повод за писање овог рада је у великој мери био инспирисан чињеницом да се ове године навршава осам деценија од Априлског рата и почетка бугарске окупације у пиротском крају. Са друге стране истраживачки порив за откривањем грађе која се чува у Централном државном архиву у Софији (у даљем тексту ЦДА) одвео је аутора овог рада у поменути архив још током 2019. године. Захваљујући пројекту Удружења историчара у Пироту и Историјског архива у Пироту те 2019. године је остварен увид у фондове, а након тога и истраживање целокупне грађе која се односи на Пирот у Другом светском рату, а чува се у Централном државном архиву у Софији. За ову прилику биће представљен само један сегмент истраживања обимне грађе од неколико хиљада докумената, а који се специфично односи на хапшење и процесуирање чланова конспиративне групе која је сарађивала са партизанским покретом крајем 1943. и почетком 1944. године.

Предмет овог истраживања била је грађа која садржи записнике о ислеђивању оптужених, личне листове са генералијама, заплењени пропагандни материјал, оптужнице, жалбе и записник са самог суђења. Све побројано се чува у ЦДА у Софији у оквиру фондова ф. 2123К – Полицейски архив – общи дела и ф. 2124К – Полицейски архив – лични и съдебни дела, који укупно садрже 186 страна докумената. Сем заплењених пропагандних летака партизанског

покрета који су на српском језику, сви остали документи у поменутих фондовима су на бугарском језику, лична имена и презимена су дата у бугаризованој варијанти али је све куцано на писаћој машини што је велика олакшица при читању и превођењу текста. Грађа у фондовима је поређана по хронолошком принципу, односно по следу догађаја од хапшења конспиративне групе, преко ислеђивања па до суђења и коначне пресуде што такође олакшава рад са документима. Унутар јединица описа свака страна докумената је накнадно, приликом сређивања фонда, нумерисана редним бројевима па ће на тај начин у овом раду коришћена грађа бити навођена.

Иако је реч о истраживању конспиративне групе која није била ни мала ни безначајна о томе се до сада у домаћој и локалној историографији није писало тако да ће ослањање на литературу бити само у мери колико иста дозвољава. Локални аутори су помињали по злу упамћење „ловне роте“, односно бугарске чете за хватање партизана и њихових сарадника, које су током прве половине 1944. године хапсиле, убијале и уливале страх по селима у околини Пирота, али се случај који је предмет овог истраживања не помиње (Костић, 1973, стр. 211-220; Живковић, 1974, стр. 171-195). О постојању конспиративне групе у селу Нишору постоји само један запис који упућује на то да је почела да делује почетком 1942. године захваљујући учитељу Војиславу Тошићу Корошцу, а у њеном саставу били су омладинци Станоје Тошић, Радивоје Тошић, Божидар Митић, Тодор Јовановић, Панта Стефановић, Момир Ђорђевић и Благоје Митић (Мијалковић, 1974, стр. 33-56). Сем наведеног податка других појединости о раду те групе и судбини њених чланова до краја рата у доступној литератури нема. Детаљна анализа о томе како и колико се до сада писало о покретима отпора, окупацији и Другом светском рату у пиротском крају уопште изложена је у раду Горана Николића који је 2017. године објављен у Пиротском зборнику тако да исту нећемо овом приликом понављати (види: Николић, 2017, стр. 115-170).

На основу информација које дају документи фонда 2123К Централног државног архива у Софији, видимо да су чланови конспиративне групе хапшени и ислеђивани током марта 1944. године. Хапшења су извршена у року од неколико дана, након чега су уследила ислеђивања која садрже по више накнадних допуна исказа, након чега су вршени и претреси домова и дућана окривљених.

Ухапшено је укупно 12 лица, једно лице из села Градашнице, четири лица из Пирота и седам лица из села Нишор. У документи-ма су ухапшена лица наведена по следећем редоследу: Лозинка Н. Петковић (25 година из Нишора), Тодор П. Ранђеловић (22 године из Нишора), Војислав С. Спасић (29 година из Нишора), Божидар Д. Тошић (29 година из Нишора), Тихомир В. Петковић (28 година из Нишора), Александар М. Живковић (ученик гимназије из Градашнице), Александар Ј. Стојадиновић (ученик гимназије из Пирота), Велимир Ј. Стојадиновић (ученик гимназије из Пирота), Милутин Н. Најденовић (ученик гимназије из Пирота), Светозар Н. Васић (36 година из Пирота), Вукадин М. Манић (20 година из Нишора) и Момир П. Ђорђевић (20 година из Нишора), (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 1).

Последња три лица Светозар Н. Васић, Вукадин М. Манић и Момир П. Ђорђевић нису доживели крај поступка пошто су након ислеђивања приликом извођења на терен како би показали појате где су се партизани скривали, у покушају бекства убијени 3. априла 1944. године (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 7). Њихови предмети садрже фотографију након погибије, записник са ислеђивања, лични лист са генералијама и записник о претресу куће.

Други фонд који је истраживан носи ознаку 2124К и садржи документацију о подизању оптужнице, жалбеном поступку, самом суђењу и доказном материјалу који је заплешен приликом претреса домова оптужених. Из тог материјала у раду ће бити изложена изјашњавања оптужених по тачкама оптужнице, имена сведока које су позивали као и неки од заплешених летака који бацају додатно светло на деловање партизанског покрета током првих месеци 1944. године. Наравно, завршни део рада доноси садржај пресуде објављене 19. августа 1944. године и један могући поглед на њен исход и карактер.

ИСЛЕЂИВАЊЕ УХАПШЕНИХ

Први записник о ислеђивању ухапшених сачињен је 13. марта 1944. године и односи се на Лозинку Н. Петковић јер је она прва лишена слободe, 12. марта исте године. На основу њеног личног листа сазнајемо да је рођена 21. новембра 1918. године у селу Нишору од оца Николе и мајке Стојане, брачни статус неудата. За-

нимљив је и податак да је Лозинка Н. Петковић са родитељима од 1930. године живела у Београду, а у родно село се вратила без родитеља код бабе и деде током Априлског рата (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 36). Из других извора о њој сазнајемо да је била чланица СКОЈ-а и део конспиративне групе у Нишору од 1942. године, заједно са Војиславом Тошићем и Момиром Тошићем (Костић, 1974, стр. 11-31). Међутим, у свом исказу она наводи да је први пут чула за партизане августа 1943. године када се из места Шумије, где је чувала стоку, враћала кући са својим комшијом Пантом Стефановићем и од њега у поверењу сазнала да се око њеног села крију партизани. Тада је први пут изразила жељу да их упозна али тако нешто у то време није било изводљиво (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 39-45). По њеном сведочењу партизане је први пут срела на јесен 1943. године захваљујући њеном рођаку Тихомиру Петковићу који је са њима уговорио састанак у породичној појати. Том приликом је упознала двојицу наоружаних партизана који су од ње тражили да им се придружи што је она одбила због болешљивости, али је пристала да убеђује друге људе да се ангажују и да буде главни организатор омладине у селу. Након тога Лозинка Петковић се релативно често сусретала са партизанима, извештавала их о стању у селу, достављала намирнице а посебан утисак је на њу оставио сусрет са Сенишом Николићем Драгошем¹, децембра 1943. године, када је добила задатак да достави поверљиво писмо Смиљи Николић (сестри Сенише Николића Драгоша) која је тада становала у Пироту. Из записника о ислеђивању се такође види да је Лозинка Петковић имала прилично интензивну комуникацију и са Ранком Јонтићем из Нишора који се у другим изворима помиње као један од првих из тог места који је приступио Нишавској партизанској чети 1943. године (Б. Колић, 1974, стр. 97). На основу иследничких белешки може се рећи да је Лозинка Петковић на прелазу из 1943/44. године била кључна веза између партизана и њихових јатака у селу Нишор. Како сама наво-

¹ Сениша Николић Драгош – рођен 21. децембра 1923. године у Пироту где се школовао и изучио кожарски занат. У партизане је ступио почетком 1943. године. Са рођеним братом Јоцом Николићем био је један од кључних припадника покрета. Страдао је априла 1944. године у сукобу са бугарском полицијом у месту Провалија, на путу између Пирота и Нишора (Панић, 1967, стр. 121).

ди партизани су више пута долазили и у њену кућу, као и у куће Димитрија Младеновића и Саве Филиповића. Током једног од последњих сусрета са партизанима Лозинка Петковић је водила разговоре и са Димитријем Стефановићем Нишавцем и Бранимиром Ћирићем Лужничким, који су уз Драгоша били водеће личности партизанског покрета у пиротском крају (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 39-45). Из сведочења других чланова конспиративне групе сазнајемо да је Лозинка Петковић одиграла врло значајну улогу у акцији евакуације Смиље Николић и Веље Николића, сестре и брата Синише Николића Драгоша, из Пирота у Нишор (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 49-54). Након ислеђивања извршен је претрес куће Лозинке Петковић, 14. марта 1944. године, али нису пронађени никакви материјални докази (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 46).

Наредно ислеђивање је заведено 20. марта 1944. године и односи се на Тодора П. Ранђеловића из Нишора. Из његовог личног листа видимо да је рођен 10. марта 1924. године у Нишору од оца Панте и мајке Новке у породици са још три сестре. Брачни статус ожењен без деце (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 47). На основу исказа сазнајемо да је први пут дошао у сусрет са партизанима крајем 1943. године када су у његову кућу током ноћи дошли Ранко Јонтић и Момчило Ђорђевић Слободан². Тада је од њега тражено да им сашије панталоне и да у селу поверљивим људима раздели пропагандне летке на којима је писало да ће Немачка пропасти, да ће Бугари положити оружје и да Црвена армија ускоро стиже (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 49-53). На основу имена партизана која Ранђеловић и остали ухапшени наводе у својим исказима може се претпоставити да је реч о партизанској групи која је историографији већ позната, а чије је деловање од друге половине 1943. године бележено у реону села Топли До: Момчило Ђорђевић (Милутиновић) Слободан, Светислав Милојковић Милојко, Славчо Друцанов Балкански, Стојан Миладиновић Сокол, Дими-

² Момчило Милутиновић (Ђорђевић) Слободан (Моша Татабица) – рођен у Пироту 15. фебруара 1921. године. После основне школе је завршио столарски занат. Током 1941. године постао је организатор и први активиста НОП-а у Пироту и околини. Члан КПЈ постао је 1943. године и учесник свих акција Нишавске чете због чега је и два пута рањаван. Погинуо је јуна 1944. године (Панић, 1967, стр. 75).

тар Димитров, Синиша Николић Драгош, Јован Николић Јоца, Светозар Пантелић Вук, Добривоје Ћирић Миџорац, Димитрије Стефановић Нишавац, Костадин Ћирић Кота, Векослав Ђорђевић Бојовић, Милорад Манчић Џора и Бранимир Ћирић Лужнички (Б. Колић, 1974, стр. 96). По свему судећи поменута група је крајем 1943. и почетком 1944. године своје деловање углавном лоцирала око села Нишора што је довело и до појачаних активности конспиративне групе из села. Како Тодор Ранђеловић казује, на њега је вршен велики притисак да се придружи партизанској групи док се он изговарао тиме да је неопходан својој породици и да се плаши освете бугарских власти ако крене са одметницима. Посебно тежак тренутак био је долазак Драгоша и Нишавца у његову кућу по панталоне које је сашио јер су том приликом до зуба наоружани партизани инсистирали да крене са њима али је његов отац то изричито одбио. Сусрети Ранђеловића са партизанима су се наставили и након тога на појатама Видена Петковића и Сотира Костића у месту Белалица када је добио од њих 1000 лева како би им купио цигарете у Пироту преко Светозара Зоре Васића (такође оптуженог). Интересантан детаљ из сведочења Тодора Ранђеловића јесте чињеница да су 7. марта 1944. године партизани у селу одржали збор у кући Велимира Антића где су убеђивали старије домаћине да своју децу пошаљу у партизанае, а не *да их чувају кући као бабе* (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 49-53). Као и у случају Лозинке Петковић и приликом претреса куће Тодора Ранђеловића бугарска полиција није нашла никакве компромитујуће доказе (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 54).

Саслушање Војислава С. Спасића из Нишора обављено је 17. марта 1944. године, а у његовом личном листу је уписано да је рођен 15. јуна 1917. године од оца Сокола и мајке Милеве, без браће је и сестара, брачни статус нежењен (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 56). Из његове изјаве читамо да је био у заробљеништву у Немачкој до 4. децембра 1942. године заједно са већ помињаним Ранком Јонтићем, са којим је био рођак и одличан пријатељ. Након повратка из заробљеништва Спасић је одведен на рад у Бугарску док је Ранко Јонтић побегао у шуму и прикључио се партизанима. Након тога више нису били у контакту све до Спасићевог повратка у село почетком децембра 1943. године. Како Спасић наводи, 5. децембра 1943. године Ранко Јонтић је са партизанима упао у село, разоружа-

ли су сеоског кмета и тражили сеоског пудара Милована како би га ликвидирали због сарадње са Бугарима, али га нису нашли. Десетак дана касније партизани су дошли у кућу Војислава Спасића и тражили од њега да им се придружи. Од присутних познавао је једино Ранка Јонтића и Момира Ђорђевића (такође оптуженог). Том приликом су инсистирали да Спасић крене са њима али је овај то одбио из страха од бугарске освете његовој породици. Две недеље касније Спасић је поново срео партизана и тада је упознао Слободана, Нишавца и Драгоша. По Спасићевом исказу сви су били наоружани, обучени у сеоску одећу, а на капама су носили црвене петокраке. Тада су Спасићу и Лози дали задатак да се побрину за Драгошеву сестру Смиљу и брата Вељу који су побегли из Пирота због рација бугарске полиције. Последње што сазнајемо из исказа Војислава Спасића јесте податак да је прва у селу ухапшена Лозинка Петковић (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 57-60).

Четврти ухапшени био је Божидар Д. Тошић рођен 1914. године у Нишору од оца Драгутина и мајке Марушке. Окривљени је живео у селу са супругом Зорком и четворо деце (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 63). Како је сам изјавио први контакт са партизанима је остварио преко Станоја Тошића који га је новембра 1943. године одвео до појате где су били Лозинка Петковић и Момчило Ђорђевић Слободан. Након тога је сарађивао са њима тако што их је извештавао о дешавањима у селу и присуству бугарске полиције. Са још неколико мештана Божидар Тошић је учествовао у пребацивању Смиље и Веље Николића до партизана (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 64-65).

Тихомир В. Петковић био је пети ухапшени мештанин села Нишора. У његовом личном листу стоји да је рођен 14. августа 1922. године од оца Видена и мајке Милеве, да је ожењен и да има сина (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 68). Први сусрет са партизанима по његовом сведочењу десио се новембра 1943. године на путу од места Шумије према Нишору када су га сусрели Момчило Ђорђевић Слободан и Ранко Јонтић Гроздан који су тражили да пренесе поруку Лозинки Петковић која му је била близак род. Када је са њом ступио у контакт по питању партизана почела је да му доставља пропагандне летке које је он даље делио поверљивим људима. Са Лозинком је учествовао у сакривању и пребацивању Смиље и Веље Николића из Пирота у Нишор. Последње састанке

са партизанима Петковић је имао у сопственој колиби и том приликом их је известио о доласку бугарске полиције у село и хапшењу Лозинке Петковић (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 69-71).

Међу ухапшенима из села Нишора био је и Момир П. Ђорђевић, рођен 27. децембра 1921. године, од оца Профира и мајке Зорке, нежењен (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 19). Нажалост, током истражних радњи он је убијен у покушају бекства од стране бугарске полиције 3. априла 1944. године. Његово име се данас налази и на спомен чесми у селу међу шеснаесторицом страдалих Нишораца у Другом светском рату (Лазаревић, 2016, стр. 63). У врло исцрпном исказу који је дао након хапшења Момир Ђорђевић каже да је свој први сусрет са партизанима остварио преко Лозинке Петковић и Војислава Спасића који су били неповерљиви према њему због сарадње са сеоским кметом па је он као доказ своје лојалности тражио да га повежу са покретом. Када је ступио у везу са партизанима највише је комуницирао са Ранком Јонтићем који га је убеђивао да им се придружи и тражио од њега да сакупља новац по селу за потрепштине. Момир Ђорђевић као посебно важан детаљ истиче да је управо он одвео Ранка Јонтића и остале партизане до куће сеоског кмета 5. децембра 1943. године када су га и разоружали и отели два сандука муниције. Наредни задатак био је да достави летке Александру Живковићу Чану из Градашнице, а крајем фебруара 1944. године Ђорђевића су у кући посетили Ранко Јонтић и Синиша Николић Драгош и дали му поверљиво писмо које је он после тога уручио извесном Раки из Пирота. Последње контакте Момир Ђорђевић је имао са Ранком Јонтићем који га је упозорио да су Бугари сазнали за конспиративну групу и да ће ускоро уследити хапшења (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 20-25).

Последњи ухапшени из Нишора био је Вукадин М. Манић рођен 25. маја 1925. године од оца Милослава и мајке Даринке, нежењен (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 29). Као и горе поменути Момир Ђорђевић и Вукадин Манић, није доживео крај процеса јер је ликвидан приликом покушаја бекства 3. априла 1944. године (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 26). На спомен чесми у Нишору угравирано је и његово име међу страдалим мештанима села (Лазаревић, 2016, стр. 63). Из онога што је изјавио приликом ислеђивања сазнајемо да је период од лета до новембра 1943. године провео као радник у месту Кутиново у Ломској области. По по-

вратку у село ступио је у контакт са Лозинком Петковић која га је страшила причом да су партизани у околини Нишора и да је боље да им се придружи јер су врло опасни. Њеним посредовањем Вукадин Манић се први пут састао са партизанима на једној појати у месту Балалица и том приликом је разговарао са Ранком Јонтићем. Након тога његов задатак је био да са Војом Спасићем осматра ситуацију у селу и дојављује партизанима шта се дешава. Од Нишавца је једном приликом добио летак са именима људи које су партизани стрелјали у неколико села, а који је требало да дели по селу како би заплашио оне који сарађују са Бугарима. Од њега је добио и 1000 лева како би у Пироту набавио цигарете и завоје од доктора Тодоровића. Неколико пута Манић је одлазио и до Светозара Зоре Васића у Пирот од кога је преузимао папир, индиго и друге потрепштине за партизане, а потом носио у договорену појату (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 30-33).

Поред седморице Нишораца, током акције растурања конспиративне групе ухапшен је и Александар Д. Живковић звани Чано из села Градашнице, иначе ученик седмог разреда гимназије. Рођен је 7. јула 1924. године од оца Драгутина и мајке Лепосаве (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 74). У свом исказу Живковић је више пута нагласио да је за партизане сазнао од Момира Ђорђевића из Нишора који је често долазио у Градашницу због девојке. Пошто му је требао поверљив човек из села, Александар Живковић је пристао да сарађује и први састанак са партизанима је имао у Момировој кући у Нишору. Једини којег је познавао био је Бранимић Ћирић Лужнички кога је упознао у Гимназији. На састанку су присуствовали Ранко Јонтић, Димитрије Стефановић Нишавац и Момчило Ђорђевић Слободан који му је давао инструкције како да врши врбовање мештана за покрет. Том приликом је Живковић добио и летке које је требало да подели поверљивим људима у селу. Приликом претреса његове куће 20. марта 1944. године бугарска полиција није пронашла никакве доказе (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 75-77).

Што се тиче ухапшених чланова конспиративне групе из Пирота било их је четворица при чему су тројица били ученици гимназије. Први који је ислеђиван био је Александар Ј. Стојадиновић рођен 30. марта 1924. године од оца Јована и мајке Јордане (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 80). Оптужен за помагање парти-

занима, Александар Стојадиновић је изјавио да Синишу Николића Драгоша и његовог брата Јоцу познаје још од предратног времена али их није често виђао јер су августа 1942. године побегли у партизане. Срео их је поново када је са Велимиром Стојадиновићем и Јованом Вацићем кренуо у виноград надомак Пирота да им однесе храну коју послао ученик Милутин Најденовић. Тада је Александар Стојадиновић у винограду срео Синишу Николића Драгоша, његовог брата Јоцу и Светозара Пантелића.³ Други пут их је сусрео током 1943. године када му је Драгошев брат Веља рекао да се скривају у њиховој кући. Том приликом су тражили од Стојадиновића да им се придружи и дали му 200 лева да им купи и донесе цигарете. У истој кући виђали су се још неколико пута, а Стојадиновић је њихова писма носио Милутину Најденовићу. Занимљив део сведочења говори о томе да је у Пироту био врло активан Веља Николић (Драгошев најмлађи брат) који тада има свега тринаест година, а који је разносио пропагандне летке по вароши. Последња активност Александра Стојадиновића била је да летке које је добио од Веље однесе до ученика Предрага Васића Фалша и Александра Манчића Шурке, што је овај и урадио (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 81-83). Приликом претреса куће окривљеног није нађен никакав доказни материјал.

Ислеђивање ученика Милутина Н. Најденовића обављено је 29. марта 1944. године. Реч је такође о ученику гимназије рођеном 10. октобра 1925. године у Пироту од оца Новка и мајке Јелице (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 86). У својој изјави Најденовић је потврдио да дуго познаје Синишу Николића Драгоша јер су одрастали у истом делу вароши. После Драгошевог одласка у партизане поново га је видео у винограду када их је посетио заједно са Велимиром Стојадиновићем. Најдановић наглашава да су га том приликом убеђивали да им се придружи и критиковали што је неповерљив према њима. Након тога Милутин Најдановић их је видео још једном када је Светозару Пантелићу код Чумине чесме доставио пар ципела (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 87).

³ Светозар Пантелић Вук – рођен 9. септембра 1924. године у Пироту. Рат га затиче као ученика гимназије. У партизане је ступио маја 1943. године. Током рата је у два наврата хапшен од стране бугарских окупационих снага. Погинуо је октобра 1944. године у околини Врања (Панић, 1967, стр. 115).

Последњи ученик који је као члан конспиративне групе ухапшен током марта 1944. године био је Велимир С. Стојадиновић, рођен 18. маја 1925. године од оца Симеона и мајке Десе (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 91). У записнику о његовом ислеђивању који је заведен 29. марта 1944. године налазимо податке да је Стојадиновић постао члан конспиративне групе Светозара Пантелића још 1942. године због чега је био ухапшен и осуђен на три месеца затвора. Из затвора је изашао 21. децембра 1942. године после чега је наставио школовање у гимназији. Са Светозарем Пантелићем је био друг из школских клупа и први састанак после затвора имали су марта 1943. године када га је Пантелић упозорио да Бугари врше интернацију официра и да му је боље да бежи јер су на удару и бивши робијашаи. Тада му је Пантелић предложио да побегну заједно у Србију или да се придруже партизанима. Стојадиновић је тај предлог одбио због болешљивости. Следећи састанак са Пантелићем и Драгошем одиграо се у Драгошевој кући, а обавештење за састанак је донео мали Веља. У кући су биле још и Драгошева мајка и сестра Смиља. Тада је Велимир Стојадиновић последњи пут видео партизане и одбио позив да крене са њима (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 92-93).

Поред неколико ученика варошке гимназије као члан конспиративне групе из Пирота ухапшен је и Светозар Н. Ваџић рођен 5. маја 1908. године у селу Копривштица од оца Наке и мајке Јелице, ожењен, отац двоје деце (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 8). Нажалост, Васић је током процеса ислеђивања и извођења тројице осумњичених на лице места ликвидиран у покушају бекства 3. априла 1944. године. Ако је судити по његовом исказу и ономе што су остали о њему сведочили може се претпоставити његова доста изражена улога у логистици партизанског покрета и доброј „конекцији“ са градом. Као фотограф и занатлија Светозар Зора Ваџић је у Пироту живео од 1939. године као власник дућана. Како сам каже за политику га је врбовао извесни Петар Потић⁴ из Велике Лукање који је стално свраћао у његов дућан још од краја 1940.

⁴ Петар Потић се помиње у монографији села Велика Лукања као неко ко је почетком 1942. године сарађивао и имао састанке са четницима. Касније, када су Бугари почели да хапсе сараднике четника и да их шаљу у интернацију Петар Потић је побегао у шуму и придружио се партизанима (Петровић, 1985, стр. 96).

године. Касније је ступио у контакт са већ помињаним Вукадином Манићем из Нишора који му је доносио пропагандне плакате. Вукадин Вучко Манић био је главни човек за везу партизана и људи у граду и преко њега је ишло снабдевање тако што је доносио новац Светозару Вацићу, а овај је у вароши набављао све што треба. Вацић наглашава да је преко њега ишла набавка цигарета али и дистрибуција плаката поверљивим људима у Пироту. Преко њега ишло је и сакупљање новца за партизана, а Вацић је после тога у књижари Петра Панчића куповао папире, мастило и индиго и све то достављао у некој од договорених појата у близини Нишора. Поред тога Вацић је достављао и писма Петра Потиха упућена Јеленку Алексићу⁵ из Велике Лукање. Приликом претреса Вацићеве куће у Пироту бугарска полиција је запленила писмо Јеленка Стефановића из села Завој, писмо Петра Потиха и тефтер са рачунима о куповини потрепштина за партизана (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 4950, лист бр. 10-15).

СУДСКИ ПРОЦЕС

Окривљени су после ислеђивања притворени у Централном затвору у Софији, а оптужница против њих је подигнута 15. маја 1944. године на основу члана 3. Закона о заштити државе (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 2). Узимајући у обзир сав материјал који садржи фонд 2124К може се изнети оцена да су оптужени у односу на ратне и пре свега окупационе околности имали релативно фер суђење. Другим речима, процедуре извођења доказа, право жалби на оптужни предлог и позивање сведока које су оптужени тражили су у највећој мери испоштовани. У прилог томе треба напоменути и чињеницу да су сваком оптуженом у поступку додељена по два адвоката, а највећу пажњу привлачи ослобађајућа пресуда. Да ли је на све то утицала чињеница да се судски

⁵ Јеленко Алексић – рођен 1899. године у Великој Лукањи. Врло рано је ушао у политику као социјалдемократа, а у међуратном периоду био је ватрени присталица Драгољуба Јовановића. Са почетком Другог светског рата све више је нагињао комунистичкој идеологији и јануара 1942. године је изабран за председника НО села Велика Лукања. Након ослобођења, 12. септембра 1944. године изабран је за председника Општинског народноослободилачког одбора (Петровић, 1985, стр. 127).

процес дешавао током јула и августа 1944. године када су преврат у Бугарској и њен прелаз на страну Антифашистичке коалиције већ били на виду, тешко је рећи али свакако да има основа да се потенцијал за такво гледиште у перспективи може даље истраживати. Остаје отворено и питање шта се од ислеђивања до подизања оптужнице десило са ухапшеним Велимиром С. Стојадиновићем који се није нашао међу оптуженима. Да ли је ослобођен оптужби и самим тим даљег процеса или је у питању неки други сценарио у доступној грађи нема одговора. Како било, пред војни суд су напослетку изведени: Лозинка Петковић, Тодор Ранђеловић, Војислав Спасић, Божидар Тошић, Тихомир Петковић, Александар Живковић, Александар Стојадиновић и Милутин Најденовић.

Изјашњавање притворених о оптужници десило се 21. јула 1944. године. Приговор на исту први је изнео ученик Александар Ј. Стојадиновић који се изјаснио као невин и тражио ослобађање. Како би доказао своју невиност тражио је позивање следећих сведока: Јована И. Вацића из Пирота, Предрага Ђ. Васића Фалша из Пирота, Радисава С. Пејчића из Пирота, Предрага А. Пејчића из Пирота, Миру Павловић из Пирота, Станислава Н. Вацића учитеља из гимназије, Рафаела Михаилова учитеља из гимназије који су требали да посведоче да је редовно похађао бугарску гимназију и да је учествовао у свим школским активностима (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 23). Као невин се изјаснио и Тихомир В. Петковић који је нагласио да је са радошћу дочекао успостављање бугарске власти у Пироту и порицао све што му се у оптужници стављало на терет. Као сведоке позивао је Славка П. Митова кмета у Нишору који је требало да потврди да је био одани сарадник окупаторске власти и да их је редовно извештавао о кретању партизана, Јована К. Јовановића из Нишора који је требао да посведочи како су партизани убили Петковићеве рођаке, Милована Ј. Петровића из Нишора који је требало да посведочи да су партизани у више наврата Петковићу претили смрћу ако се не прикључи покрету (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 25). Готово идентичан одговор на оптужницу дао је и Божидар Д. Тошић који је такође као сведока позвао сеоског кмета, Маду Стојановић која је требало да посведочи да је отац четворо деце, Јордана П. Јовановића који је требало да посведочи да је То-

шић бугарског порекла и да има рођаке у Бугарској и Ђорђа М. Ранчића који је требало да потврди да је оптуженом од стране партизана више пута пређено смрћу (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 26). Оптужени Војислав С. Спасић бранио се на исти начин као и његови претходници, такође је као сведока позвао сеоског кмета као и Мику А. Стефановића који је требао да посведочи да је Спасић бугарског порекла (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 27). Тодор П. Ранђеловић је своју одбрану базирао на негирању кривице, позивању сеоског кмета као сведока али и на тврдњи да Драгутин Д. Младеновић из Нишора може посведочити да су партизани убили Младена Ц. Младеновића и Радисава Ђ. Стаменовића јер су одбили да сарађују са њима, а тиме заплашили и остале мештане (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 28). Последња се о оптужници изјаснила Лозинка Н. Петковић на сличан начин као и остали оптужени негирајући кривицу и објашњавајући да се партизана веома плашила јер су убили њеног рођака Петра Голубовића који је одбио да им се придружи. Као сведоке поред сеоског кмета Лозинка Петковић је позивала и Јована К. Јовановића који је могао да посведочи убиство које је Петковићева навела и Вукосаву Ј. Ранчић из Пирота која је могла да потврди да је код ње долазила (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 29). Преостали оптужени се нису изјашњавали по тачкама оптужнице. Свакако да сва изјашњавања окривљених по оптужби треба читати са резервом, односно мора се разумети намера истих да се пред судом на све могуће начине оправдају па чак и по цену одрицања од сопственог националног идентитета.

Само суђење почело је 16. августа 1944. године у Војном суду у Пироту, а председавао је потпуковник П. Георгиев. Првог дана су саслушани оптужени и извођени су докази оптужбе, током другог дана је вршено саслушање сведока, док су трећег дана, 18. августа, реч имали адвокати одбране (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 48-59). Из поменутог тока суђења пажњу привлачи процес извођења доказа где је презентован заплењени материјал приликом претреса кућа. Реч је Извештају партизанске команде од 10. фебруара 1944. године у којем се наводе ликвидације које су извршили партизани у старопланинским селима. Због евентуалног значаја за нека даља истраживања деловања партизанског покрета

у пиротском крају садржај документа овом приликом преносимо у целости:

15. јануар 1944. године – стрељана Васка, жена Зоре Петковића из села Чиниглавци.

18. јануара 1944. године – стрељан Виден Јаначковић из Ореовице, кметски намесник.

26. јануара 1944. године – стрељан Мита Јовановић из Топлог Дола због сарадње са четницима.

26. јануара 1944. године – стрељан Пера Ракић из села Црни Врх због шпијунаже.

27. јануара 1944. године – стрељан Ранђел Петровић из Топлог Дола због сарадње са четницима.

1. фебруара 1944. године – стрељан Божидар Илић из села Црни Врх због сарадње са четницима.

1. фебруара 1944. године – стрељан Андреја Ристић из села Црни Врх због сарадње са четницима.

5. фебруара 1944. године – стрељан Божидар Станојевић из села Рагодеш јер је издајник.

5. фебруара 1944. године – стрељан Богдан Крстић из села Рагодеш јер је издајник.

5. фебруара 1944. године – стрељан Петар Голубовић из Нишора јер је издајник.

5. фебруара 1944. године – стрељан Ђока Јовановић из села Рсовци јер је пљачкао народ.

На крају летка се упућује последњи позив и упозорење становништву да се придружи партизанском покрету. Све оне који то не ураде и не допринесу ослобођењу земље стићи ће заслужена казна (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 125).

Пресуда Војног суда донета је 19. августа 1944. године којом су оптужени ослобођени кривице јер нису имали свесну намеру ни сазнања да помажу војне одреде подељене бугарске комунистичке партије (ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 104833, лист бр. 87). Посебно привлачи пажњу формулација да су у пиротском крају заправо деловале фракције бугарске комунистичке партије, а не југословенске или српске, што се може тумачити у светлу већ изнете тврдње о преврату који се у Бугарској десио само двадесетак дана после ове пресуде. Из тога се потенцијално може читати својеврсно додворавање бугарској комунистичкој партији која ће убрзо преузети

власт. Или се ово може посматрати у светлу чињенице да су Бугари овај крај сматрали бугарском територијом, а становнике Бугарима, тако да су по њима и партијски комунистички одреди били само део бугарске комунистичке партије.

На крају изложени резултати истраживања дају повода и за неку врсту закључка. Наиме, на основу исказа окривљених током процеса потврђује се већ позната тврдња да је партизански покрет у пиротском крају јачао од друге половине 1943. године да би током прве половине наредне 1944. године ушао у своју најизраженију фазу. Кључно упориште за omasовљење покрета и његових конспиративних група била су села где је снага окупаторске контроле дешавања била симболична у односу на град Пирот. Како се примећује у сачуваној грађи партизански покрет је из месеца у месец, а касније из недеље у недељу постајао све присутнији на терену што је остављало утисак на мештане села око којих су чете боравиле, нарочито на млађе људе док су старији били неповерљиви према свему што се дешавало. Таква пракса се да приметити и у Пироту где су чланови конспиративне групе углавном били ученици гимназије и млађи људи. Од дискретног врбовања сарадника, преко ноћних посета сеоским домаћинима па до отвореног, готово свакодневног појављивања, претњи, застрашивања и ликвидација прошло је свега неколико месеци. У том усиљеном процесу код самих мештана није било много времена за идеолошки доживљај покрета већ се њему приступало пре свега из слободарских и рекло би се егзистенцијалних разлога, а често и због страха од одмазде самог покрета над онима који су одбијали сарадњу. Паралелно са интензивирањем активности партизанског покрета јачала је и пресија бугарских окупационих власти које су почетком 1944. године постале свесне да губе упориште на терену, нарочито у руралним планинским пределима па је успостављена готово нулта толеранција према онима који су показивали симпатије према партизанима. О томе доста може да се прочита у поверљивом извештају бугарске полиције у Пироту за месец март 1944. године где се између осталог каже да сеоски кметови траже разрешења са дужности јер су сами у селима и не могу да изађу на крај са упадима илегалних група, говори се и о корупцији између истих и мештана који се међусобно покривају, док само становништво више није покорно и све више верује да ће се ускоро вратити српска власт. У истом

извештају се захтева хитно војно и полицијско појачање како би се успоставила контрола у старопланинским селима (ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 15887, лист бр. 1). Ако се све поменуте околности узму у обзир може се рећи да је притисак на становништво у смислу опредељивања за лојалност окупационој власти или партизанском покрету био врло јак и отворено се манифестовао кроз хапшења и ликвидације. Кажњавање и одмазде са обе стране током прве половине 1944. године биле су толико изражене да је неутрална позиција просечног сељанина била све мање одржива. На трагу осећаја да су завршница рата и слобода на виду многи су се опредељивали за какву такву сарадњу са партизанима упркос ризицима од репресалија бугарских снага. Из тог угла може се посматрати и ангажовање конспиративне групе о којој је у овом раду било речи.

ЛИТЕРАТУРА

- Колић, Б. (1974). Нишавска партизанска чета. *Пиротски зборник*, 6, 95-99.
- Костић, Н. (1973). Из година окупације у Горњем Високу. *Пиротски зборник*, 5, 211-220.
- Костић, В. (1974). Рад КПЈ у пиротском ратном округу у времену од 1941. до 1944. године. *Пиротски зборник*, 6, 11-31.
- Лазаревић, Д. (2016). *Сйомен обележја њалим борцима у Пироту и околини*, Пирот, Д. Лазаревић.
- Мијалковић, М. (1974). Пирот и околина у НОБ 1941/42. године. *Пиротски зборник*, 6, 33-56.
- Николић, Г. (2017). О досадашњим истраживањима покрета отпора у пиротском крају током Другог светског рата. *Пиротски зборник*, 42, 115-170. doi:10.5937/pirotzbor1742115N
- Петровић, В. (1985). *Велика Лукања*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Панић, Д. (1967). *Наши њали : [биографије њалих бораца њиротског краја]*, Пирот, Слобода.
- Живковић, Н. (1974). Терор окупатора. *Пиротски зборник*, 6, 171-195.

Примљено/ Received on 07.06.2021.

Ревидирано/ Revised on 04.08.2021.

Прихваћено/ Accepted on 06.10.2021.